

Azərbaycanın ilk kimyaçı akademiki Yusuf Heydər oğlu Məmmədliyev 1905-ci il dekabrın 31-də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində anadan olmuşdur. O, ziyalı, maarifpərvər bir insan olan Hacı Heydər Məmmədliyevin ailəsində dünyaya göz açmışdır. Yusuf Məmmədliyevin anası Gülsüm xanım da mehriban, qayğıkeş, savadlı bir insan olmuşdur.

(Əvvəl ötən sayımızda)

Müharibə ərəfində cəbhə səfərbərliyini gündəlik iş rejiminə çevirən Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi altında strateji əhəmiyyətə malik alkilbenzolların alınması üzrə aparılan silsilə tədqiqatlar daha da intensivləşdirildi. 1941-ci ilin iyununda Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi ilə AZETNİ öz tərkibində 18-dən çox yaxşı təchiz edilmiş laboratoriyaları, 2 təcrübə zavodunu, yardımçı emalatxanaları və xüsusi təsərrüfatları birləşdirdi. Müharibənin ilk günlərindən fealiyyətini cəbhənin tələbatlarına uyğunlaşdıraraq Yusuf Məmmədliyev artıq 1942-ci ildə benzolun alkiləşdirmə üsulunun ehatəli və intensiv öyrənilməsi nəticəsində toluolun yeni səmərəli sintez proseslərini işləyib hazırladı.

Yüksək strateji əhəmiyyətə malik olan toluolun bu alınma üsulu üzrə istehsal olunmasına SSRİ Neft Sənayesi Kollegiyası və Azərbaycan KP MK-nin rəhbərliyi tərəfindən birbaşa qərar verilmişdir. Yusuf Məmmədliyevin Azərbaycan KP MK-nin rəhbərliyinə yazdığı məktub əsasında SSRİ Neft Sənayesinin rəhbəri Nikolay Baybakova məlumat verilmiş, onun qərarına əsasən xüsusi komissiya yaradılaraq, Bakıya göndərilmiş, bu üsulun yüksək səmərəli olması bir daha təsdiq edilmişdir. Buna əsasən SSRİ Neft Sənayesi Kollegiyası bu üsulun neinki Azərbaycanda hətta SSRİ məkanında belə neft-kimyası və neft emalı sənayesi üzrə mövcud olan əksəriyyət müəssisələrində tətbiq olunmasına qərar vermişdir.

Toluolun istehsalı təşkil ediləndən sonra həmin zavodda Yusuf Məmmədliyevin işləyib hazırladığı üsulla top mərmilərinin və minaların istehsalında ən çox istifadə olunan trinitrotoluol (trotil) partlayıcı maddəsi alınmağa başlayır və cəbhəyə göndərilirdi.

Bununla yanaşı, Yusuf Məmmədliyev daha bir yarıncı qarışığın - "Molotov kokteyli"nin yeni tərkibdə və yeni konstruksiyada hazırlanmasına nail olur. Yusuf Məmmədliyevin ixtirachılıq bacarığı burada da öz sözünü dedi və o, «Molotov kokteyli»nin alınma qabiliyyətini artırmaq və asan istifadə etmək üçün şüşə qabın qapaq hissəsindəki xüsusi dəlikdə güclü oksidləşdirici maddə ilə doldurulmuş kiçik ampula yerləşdirilməsini təklif etdi. Yusuf Məmmədliyevin konstruksiyası sadə prinsipe əsaslandırdı, yeni, şüşə qabı yalnız uzaq məsafəyə atmaq lazım idi. Bakının Keşlə qəsəbəsi yaxınlığında tikilmiş zavodda Yusuf Məmmədliyevin rəhbərliyi ilə konstruksiyaya olunmuş qurğularda «Molotov kokteyli» hazırlanır və cəbhəyə göndərilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif cəbhələrin komandanlıqları tərəfindən mehız bu tərkibin ən qaynar nöqtələrdə tətbiq olunmasına qərar verilmişdi. Mehız bu tərkibi Uiston Çörçil "Molo-

Azərbaycanın ilk kimyaçı

tot kokteyli" adlandırmışdır. Bakı zavodlarının gərgin fealiyyəti cəbhənin bütün istiqamətlərində döyüş qüvvəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və qələbəyə yaxınlaşmaq üçün əlverişli imkan yaratmışdı.

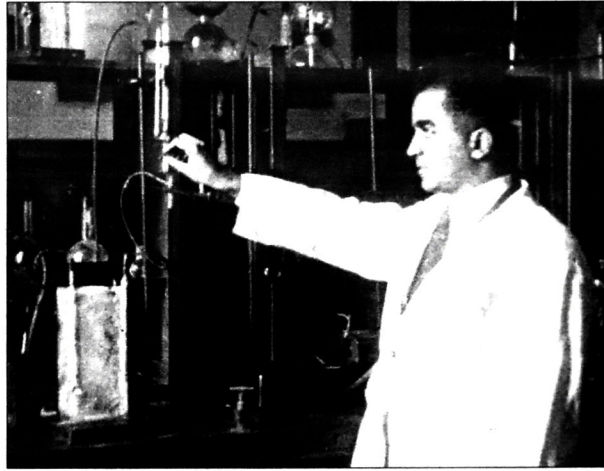
Müharibə zamanı keyfiyyətli yanacağa, xüsusilə hərbi aviasiyaya kəskin ehtiyac duyulurdu. Yusuf Məmmədliyev ilk dəfə olaraq izostrukturlu benzinin - alkilbenzinin alınmasına nail oldu. Bunun üçün xüsusilə izomerləşmə proseslərində üstünlük verdi və oktan ədədini artırmaqla izoquruluşlu birləşmələrin alınması üçün lazım olan şəraiti işləyib hazırladı. Tetraetil qurğusunu əlavə etdikdə alkilbenzinin oktan ədədi 96-98 olurdu, 100-150°C temperatur intervalında qaynayan fraksiyanın oktan ədədi hətta 100-dən çox oldu. Sonradan o, aviasiyaya oktan ədədini 120-yə çatdırmış və onun şaxtaya davamlı olması üçün yeni aşqarlar işləyib hazırlamışdır.

Yusuf Məmmədliyev növbəti tədqiqatlarda göstərdi ki, izoalkilbenzolun aromatik karbohidrogenlərdən ibarət benzin motorunda daha yaxşı işləyir, neinki əsasını şaxələnməmiş izoparafinlər təşkil edən alkilbenzin. Bu halda mühərrik yanacağının donma temperaturunu da aşağı salmaq mümkün olur. Qısa müddətdə sənaye miqyasında yüksək oktanlı aviasiya benzinin komponenti olan kumolun alınması da təşkil edildi. Bu, aviasiya yanacağına yüksək effektiv əlavənin yaradılması aromatik karbohidrogenlərin katalitik alkiləşdirməsi üzrə çoxsaylı araşdırmaların nəticəsində mümkün olmuşdu. Dərhal SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi tərəfindən bu iş yoxlanılmış və Moskvada müvəffəqiyyətlə sınaqdan keçdikdən sonra Neft Sənayesi Komissarlığına göstəriş verilmişdir ki, tezliklə Bakıda yüksək oktan ədədi yanacağların alınmasında istifadə olunan alkilbenzollar istehsal edən zavod tikilsin. Beləliklə, Bakıda dəyəri 12 milyon manat olan zavod tikildi. Yusuf Məmmədliyevin bu ixtirəsi ölkədə yüksək oktan ədədi benzin istehsalını təmin etdi. Mehız belə cəsarətli ideyanın nəticəsidir ki, 1941-1944-cü illərdə Bakı neftayrannları ölkədə yüksək oktan ədədi benzin istehsalını təmin etdi. Mehız belə cəsarətli ideyanın nəticəsidir ki, 1941-1944-cü illərdə Bakı neftayrannları ölkədə yüksək oktan ədədi benzin istehsalını təmin etdi. Mehız belə cəsarətli ideyanın nəticəsidir ki, 1941-1944-cü illərdə Bakı neftayrannları ölkədə yüksək oktan ədədi benzin istehsalını təmin etdi.

Gizli ad altında (zavod №10) fealiyyət göstərməyə başlayan zavodda Yusuf Məmmədliyev alkiləşdirmə proseslərində aşağı oktan ədədi benzinləri neft məhsullarının termiki krekinqindən alınan doymamış (etilən, propilen, butilen və başqa) birləşmələri ilə alkiləşdirərək izoquruluşlu (şaxəli quruluşlu) benzin istehsalına başladı. Belə benzinin daxili yanma mühərrikində sınağı göstərdi ki, onun oktan ədədi çox yüksəkdir və aviasiya sənayesində istifadə olunması. Faşist Almaniyası üzərində Qələbəni təmin edən amillər haqqın-

da müharibədən sonrakı illərdə belə deyirdilər: Müharibəni Mikulinin motorları, Yakovlevin təyyarələri, Məmmədliyevin benzinini hesabına udmaq mümkün oldu!

Bu rəşadətərinə və xüsusilə cəbhəni aviasiya benzinini ilə təchiz etməyə görə 1944-cü ilin yanvarında Yusuf Məmmədliyev Lenin ordeni ilə təltif olunur. Müharibədə göstərdiyi bu fədakar əməyə və alınan nəticələrin dərin elmi və praktiki əhəmiyyətinə görə 1946-cı ildə Yusuf Məmmədliyev SSRİ Dövlət (Stalin) Mükafatına layiq görülür.

1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində müxtəlif mühərrikler, o cümlədən zirehli hərbi texnika və təyyarələr üçün yeni növ keyfiyyətli yanacağların işləyib hazırlanmasında misilsiz xidmətləri olan akademik Yusuf Məmmədliyevin sonra Dünya Elmə, aviakosmik tədqiqatlar sahəsinə, hərbi-müdafiə sənayesinə daha bir əvəzolunmaz töhfəsi strateji raketlər üçün yaratdığı "duru" və "bərək" yanacaqları (o zaman məşhur yaddaşı (Yusuf Məmmədliyev apardığı bütün kimyevi təcrübələrin nəticələrini yadda saxlayar, lazım gəldikdə rəqəmləri dərhal ezber söyləyirdi), ensiklopedik biliyi, strateji düşüncə tərzini, sintez və təhlildə nadir qabiliyyəti, xeyirxahlığı, iradə və qətiyyəti etrafdakıları valeh edirdi.

Akademiyanın problematikasını dərindən bilən Yusuf Məmmədliyev xırda, perspektivsiz mövzuların ləğv etməklə, günün tələblərinə cavab verən fundamental tədqiqatları hər vasitə ilə inkişaf etdirməyi təbliğ və tələb edirdi. Mehız belə düzgün tədbirlər nəticəsində onun Akademiyanın prezidenti olduğu 6 il ərzində (1947-1950, 1958-1961) 20-dən çox azərbaycanlı alim Lenin və SSRİ Dövlət mükafatına layiq görüldü. 1948-ci ildə Yusuf Məmmədliyevin

Yusif Məmmədliyevin həyat və yaradıcılığı

devatına əsasən tribunada SSRİ hökumət üzvlərinin arasında Yusuf Məmmədliyev (xüsusi buraxılış vəsiqəsi №3367) dayanmışdı. O, həm də xarici jurnalistlər üçün təşkil olunmuş mətbuat konfransının iştirakçısı olmuş, ona verilən sualları yüksək səviyyədə cavablandırmışdır. Şübhəsiz ki, bu əlamətdar hadisədə azərbaycanlı alim nail olduğu böyük müvəffəqiyyətlərin əvəzolunmaz yeri vardır.

1945-ci il martın 27-də SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarına uyğun olaraq, Azərbaycan SSR-də Elmlər Akademiyası təsis edildi. Bu tarix Azərbaycan EA-nın təvəllüd günü oldu. Azərbaycanda Elmlər Akademiyası yaradıldı və istedadlı kimyaçı alim, yenilikçi, Lenin ordenli, toluolun və yüksək-oktanlı yanacağı sənayə istehsalının təşkilatçısı Yusuf Məmmədliyev onun haqqı üzvlərinin birinci tərkibinə haqlı olaraq daxil edildi. Doktorluq dissertasiyasının mü-

təşəbbüsü ilə respublikamızda siyasi və elmi bilikləri yayarı, sonradan "Bilik" adlandırılan cəmiyyət təşkil edildi.

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının prezidenti olduğu dövrdə Yusuf Məmmədliyev tanınmış bir alim olaraq SSRİ Elmlər Akademiyasının prezidenti akademik S.I.Vavilov tərəfindən 1950-ci ildə imzalanmış qərara əsasən SSRİ neft sənayesinə elmi kömək komissiyasına üzv təyin edilmişdir.

1958-ci ildə daha bir əlamətdar hadisə baş verir. Yusuf Məmmədliyev həmin ilin iyun ayında SSRİ Elmlər Akademiyasının kimya ixtisası üzrə müxbir üzvü seçilir. Əslində, bu, çoxdan olmalı idi. Çünki bu bərdə hələ 1946-1947-ci illərdə SSRİ Neft Sənayesi Nazirliyi SSRİ Elmlər Akademiyasının seçki komissiyasına akademik N.D.Zelinskiyin tövsiyə məktubu ilə birgə təqdimat göndərmişdi. Lakin o zaman bəzi bədxahlıların "səyi" nəticəsində dəqiq yazılmış və dəfələrlə yoxlanılmış sənədlər hansısa mərhələdə təhrif edilir. Sənədlər başqa ixtisas üzrə olan seçki komissiyasına təqdim edilir. Bu hadisə alimin işlərinin Nobel mükafatına təqdimatı zamanı da baş vermişdi. Təəssüf ki, bəzən bədnəyyətli insanların bəd əməlləri bir müddət nəticə verə bilər.

Yusuf Məmmədliyevin 1958-1961-ci illərdə Akademiyanın prezidenti olduğu dövrdə gərgin əməyi, bilavasitə iştirakı və rəhbərliyi ilə bir sıra fundamental və böyük praktiki əhəmiyyətə malik elm ocaqları yaradılır. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmləri Akademiyası, Kibernetika, Genetika və Seleksiya, İqtisadiyyat, Elmi-Tədqiqat Klinikası Təbabət, Neft-Kimyə Prosesləri, Neft və Qaz Yataqlarının İşlənilməsi, Su Problemləri, Şərşəunsluq, Fizika, Riyaziyyat və Mexanika İnstitutları, Samaxı Astrofizika Resedəxanası, Xəzər dənizini təbliğ şəraitdə kompleks şəkildə öyrənmək üçün "Elm" üzən gəmisində bioloji stansiya, Əlyazmalar Fondunun daha da genişləndirilməsi və yeni binaya köçürülməsi akademik Yusuf Məmmədliyevin elmi təşkilatçılıq fealiyyətinin miqyasını göstərən mühüm faktlardır.

Neinki kimya sahəsinin, hətta humanitar elmlərin, elm tarixinin məahir bilicisi olan akademik Yusuf Məmmədliyev yüksək vətənpərvərlik hissi ilə Azərbaycanda hələ o dövrdə Əlyazmalar Fondunun yaradılması, Qobustan abidələrinin qorunub saxlanması, qədim Azərbaycan eposu olan "Dədə Qorqud" dastanının, Qafqaz Albaniyasının tarixinin tədqiqi, "Nizamşəunsluq" elminin əsasının qoyulmasına, Böyük Şərşəunsluq və mütəffəkkiri Nizami Gəncəvinin Bakıda abidəsinin ucaldılmasına daha nələrlə-nələrlə nail olmuşdur! Bununla bərabər o dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul olunması və geniş istifadə edilməsi üçün heç nədən çəkinməyərək bütün qüvvəsi ilə çalışmış və bu istiqamətdə müstəsna rol oynamışdır.

(Ardı var)

Təqdim etdi:
Məmməd MİRZƏLİYEV